

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2025

Redaktion:

Anders Söderberg
Charlotte Hedenstierna-Jonson
Anna Kjellström
Magnus Källström
Cecilia Ljung
Johan Runer

Utgiven av Sigtuna Museum

Volhyniska sländtrissor, funna i Sverige. Typer, datering, härkomst och symbolik

Rune Edberg

med ett bidrag av Mattias Karlsson och Gunilla Gardelin

Sländtrissor är ganska vanliga fynd vid arkeologiska undersökningar. Oftast är de gjorda av bränd lera, ledkulor från nötkreatur eller sten. Ibland av bly, glas eller andra material. Trissorna har en gång varit förenade med en träpinne, en ten, och använts för att spinna ull, lin eller andra material till tråd. Sländor är kvinnligt präglade föremål med flertusenåriga, mångkulturella traditioner.

Ett särskilt slags sländtrissor betecknas som volhyniska (också stavat volyniska). De skiljer sig från mängden eftersom de är gjorda av en iögonfallande, röd- eller rosafärgad stenart. Att de har sitt ursprung från det forntida Rusriket har länge varit känt. Tillverkningsplats var närmare bestämt ett område vid den nuvarande staden Ovrutj (med engelsk transkription Ovruch och tysk Owrutsch; ibland också Ovruc; ryska och ukrainska: Овруч) i det den historiska regionen Volhynien (också stavat Volynien). Ovrutj ligger i dag i Ukraina. Regionens benämning och äldre historia har för övrigt tidigare berörts i *Situne Dei* (Androshchuk 2009; se också Androshchuk 2013). Tillverkning i stor omfattning pågick från 900-talet till 1200-talet. Volhyniska sländtrissor såldes över hela Rusriket och exporterades också.

Volhyniska sländtrissor från Sigtuna har omnämnts kortfattat många gånger i vetenskapliga sammanhang. De har också utnyttjats som källmaterial i två studentuppsatser. Dels mer översiktligt av Ylva Hägglund i en C-uppsats i hushållsvetenskap i Uppsala (Hägglund 2006) dels utförligare av Amanda Sjöbeck i en masteruppsats i historisk arkeologi i Lund, också sammanfattad i en artikel i *Situne Dei* (Sjöbeck 2014, 2016). Båda arbetena har textilarkeologisk inriktning och behandlar sländtrissor av olika material liksom vävtygder och andra typer av föremål som vittnar om textilhantverk. De provar och diskuterar tankar om att vissa typer av sländtrissor passat för att spinna vissa material och vissa typer av tråd, utgående från grundläggande arbeten av Eva Andersson Strand. Denna forskare, som bland annat undersökt fynden från Birka och Hedeby, redovisar experiment som visat att sländtrissors vikt har ett samband med den önskade trådtjockleken. Man kan däremot inte utifrån deras fysiska egenskaper avgöra om de varit avsedda för spinning av ull eller lin. Båda spånadsmaterialen kan ha gått lika bra (Andersson 2003:22–26; 140–143; Andersson Strand 2016).

Sigtuna: 137 fynd

Sigtuna är den plats i Skandinavien som har överlägset flest fynd av volhyniska sländtrissor. Mot bakgrund av detta är ett nytt besök i källmaterialet motiverat, syftande till en komplett publicering. Vid en inventering i Sigtuna Museums magasin i november 2024, gjord av Anders Söderberg vid museet, visade det sig finnas 137 exemplar vilka alla redovisas här. Denna genomgång var en förutsättning för denna undersökning. Förutom dem som tidigare registrerats korrekt påträffade Söderberg närmare 30 som bokförts enbart med allmänna materialbeteckningar som skiffer eller sten eller rentav som keramik. Negativt var upptäckten att ett antal sländtrissor i samband med rivning av en äldre basutställning förlorat anknytningen till sina kontexter. De är inkluderade i studien men vilken som är vilken av dessa går alltså inte längre att säga.

I Norden i övrigt är volhyniska sländtrissor sällsynta: i Sverige är två påträffade på Birka (Andersson 2003:75; Ambrosiani 2013; Sörling 2018:196–197). Ett fynd är gjort i Söderköping (Beronius Jörpeland & Lindh 1996:26, 50 & fig. 46). Två fragment av en volhynisk sländtrissa påträffades vid undersökning av en gårdstomt i Järfälla vilket är det hittills enda kända fyndet från svensk landsbygdsmiljö. Detta faktum noterade också utgrävarna (Lindblom & Spijkerman 2008: 444). Fynden från Birka, Söderköping och Järfälla tillhör Statens historiska museer. Från Lund finns 17 fynd vilka behandlas nedan i ett appendix till denna artikel.

Från Hedeby i det medeltida Danmark, nu i Tyskland, nämns fyra fynd (Gabriel 1988). Två av dessa, båda bikoniska, är därefter publicerade med bilder (Schietzel 2014:358). I Danmark inom landets nuvarande gränser och i Norge är föremålstypen veterligen inte alls känd.

Att ytterligare volhyniska sländtrissor kan dölja sig i olika svenska museimagasin är fullt möjligt, ja troligt, eftersom föremålens särdrag inte alltid uppmärksammas vid registreringen, något som demonstreras av ovannämnda exempel från Sigtuna. Okulär bedömning är heller aldrig helt säker och förväxlingar kan förekomma.

Efter granskning av samtliga Sigtunafynd av volhyniska sländtrissor har jag ställt samman vissa uppgifter om dem i en tabell och utifrån denna diskuterar jag datering och typologi (*Tabell 1*). De ovannämnda övriga fyra fynden från östra Mellansverige redovisas särskilt (*Tabell 2*). Aspekter på föremålens produktion, spridning och sociala roll utifrån äldre och nyare forskning publicerad på de ryska och ukrainska språken behandlas därefter. Texten avslutas med ett resonemang av mer övergripande och idémässig karaktär.

Goda dateringar

De volhyniska sländtrissorna i Sigtuna kan i första hand dateras genom sina fyndkontexter, det vill säga genom sin samhörighet med andra fynd och avsatta kulturlager, som den uppfattats i fält vid grävningen och fastställts vid den efterföljande bearbetningen av dokumentationen. Av de 137 fynden är drygt hälften framtagna vid arkeologiska undersökningar som analyserats direkt vid fältarbetets slut eller vid senare tillfällen. Således finns goda dateringar för 72 fynd. Det handlar om föremål från följande grävningar som är daterade i fasintervaller mellan näraliggande eller

Tabell 1. Samtliga 137 volhyniska sländtrissor från Sigtuna. Mått i millimeter och vikt i gram. "Anonym plats" och "kan ej id" är beteckningar för de föremål, som i samband med rivning av en museiutställning olyckligtvis förlorade sin proveniensmarkering. Alla var dock tidigare registrerade vilket innebär att data för vart och ett av dessa föremål förekommer på två ställen. Se vidare i artikeltexten.

A complete list of all finds of Volhynian spindle whorls found in Sigtuna, 137 items.

Fyndort	Fyndnr	Typ	Skick	Diam	Hål	Höjd	Vikt	Datering
Sigtuna, anonym plats	SF3620-1	Plansfärisk	Hel	29	7	17	21	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-10	Bikonisk	Hel	29	8	15	17	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-11	Bikonisk	Hel	27	8	20	20	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-12	Plansfärisk	Hel	31	8	17	24	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-2	Bikonisk	Hel	23	6	13	11	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-3	Plansfärisk	Hel	23	7	13	11	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-4	Plansfärisk	Hel	26	7	16	17	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-5	Bikonisk	Hel	26	7	15	15	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-6	Plansfärisk	Hel	27	8	15	17	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-7	Plansfärisk	Hel	24	7	13	10	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-8	Bikonisk	Hel	24	8	14	12	--
Sigtuna, anonym plats	SF3620-9	Plansfärisk	Hel	30	8	16	22	--
Sigtuna, Borgmästarängen 2007	2	Plansfärisk	Hel	24	7	9	9	Ej fastställd
Sigtuna, Fjärrvärmen 1991	840	Bikonisk	Fragment	22	7	8	6	Ej fastställd
Sigtuna, Guldets 15, 1982	646	Plansfärisk	Fragment	24	8	10	5	1100-tal
Sigtuna, Götes mack, 2014	162:52:238	Plansfärisk	Hel	20	7	10	6	1100-tal
Sigtuna, Handelsm. 8-9, 1935	SF1587	Plansfärisk	Hel	21	7	13	8	Ej fastställd
Sigtuna, Handelsm. 8-9, 1935	SF1668:k1	Bikonisk	Hel	30	8	19	24	Ej fastställd
Sigtuna, Humlegården 1	SF1961:61-1	Bikonisk	Hel	21	6	16	9	Kan ej dateras
Sigtuna, Humlegården 1	SF1961:61-2	Bikonisk	Hel	20	6	14	8	Kan ej dateras
Sigtuna, Humlegården 1	SF1961:61-3	Plansfärisk	Hel	25	7	16	15	Kan ej dateras
Sigtuna, Humlegården 10, 1976	999	Bikonisk	Hel	20	7	15	8	Ej fastställd
Sigtuna, Humlegården 3, 1927	SF1311:3	Bikonisk	Hel	22	7	13	9	Ej fastställd
Sigtuna, Humlegården 3, 1927	SF1367:11	Plansfärisk	Fragment	25	8	5	6	Ej fastställd
Sigtuna, Humlegården 3, 2006	1034	Bikonisk	Hel	15	7	8	2	1080–1300
Sigtuna, Humlegården 3, 2006	2547	Plansfärisk	Hel	23	8	10	8	1080–1300
Sigtuna, Humlegården 3, 2006	2575	Plansfärisk	Fragment	--	--	7	4	1080–1300
Sigtuna, Humlegården 3, 2006	983	Bikonisk	Hel	21	7	13	8	1080–1300
Sigtuna, Kammakaren	SF234:b	Bikonisk	Hel	22	7	15	8	Ej fastställd
Sigtuna, Koppardosan 2, 1941	SF1652:n6	Bikonisk	Hel	23	7	16	11	Ej fastställd
Sigtuna, Koppardosan 2, 1941	SF1652:v7	Plansfärisk	Hel	24	7	11	10	Ej fastställd
Sigtuna, Koppardosan 2, 1974	899	Plansfärisk	Hel	27	9	11	13	Ej fastställd
Sigtuna, Långgränd, 1995 (kan ej id)	1520	--	--	--	--	--	--	Ej fastställd
Sigtuna, okänd plats	SF1730:e	Konisk	Halv bikonisk	24	8	10	8	Kan ej dateras
Sigtuna, okänd plats	SF3634	Plansfärisk	Hel	23	7	13	11	Kan ej dateras

Sigtuna, okänd plats	SF3847	Plansfärisk	Komplett i delar	29	8	17	22	Kan ej dateras
Sigtuna, Professorn 1, 1926	SF1252	Bikonisk	Hel	24	8	14	11	Ej fastställd
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	10799	Plansfärisk	Hel	25	7	12	13	1040–1055
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	6809	Bikonisk	Hel	22	7	15	11	1075–1090
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	7248	Bikonisk	Hel	22	7	12	8	1075–1090
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	7357	Bikonisk	Hel	21	7	12	6	1090–1105
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	8281	Bikonisk	Hel	23	6	12	8	1075–1090
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	8282	Bikonisk	Hel	25	7	16	14	1075–1090
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	8283	Plansfärisk	Hel	20	7	12	12	1075–1090
Sigtuna, Professorn 1, 1999–00	8690	Bikonisk	Hel	25	7	15	14	1055–1075
Sigtuna, Professorn 2, 1995–96	2659	Bikonisk	Hel	23	7	15	9	1000-tal
Sigtuna, Professorn 2, 1995–96 (kan ej id)	2351	--	--	--	--	--	--	1000-tal
Sigtuna, Professorn 2, 1995–96 (kan ej id)	2658	--	--	--	--	--	--	1000-tal
Sigtuna, Professorn 2, 1995-96 (kan ej id)	2672	--	--	--	--	--	--	1000-tal
Sigtuna, Professorn 3, 1967	283	Bikonisk	Hel	25	8	16	15	1000-tal
Sigtuna, Professorn 3, 1967	52	Bikonisk	Hel	26	8	20	17	1100-tal
Sigtuna, Professorn 3, 1967	53	Plankonvex	Komplett i delar	33	9	14	16	1100-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996	1668	Bikonisk	Hel	24	7	17	13	1200-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996	3918	Plansfärisk	Fragment	26	8	10	6	1100-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996	5249	Bikonisk	Komplett i delar	24	7	25	12	1100-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996	5250	Plansfärisk	Hel	30	9	19	25	1100-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996	5251	Plansfärisk	Hel	31	7	9	15	1100-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996	5585	Bikonisk	Hel	21	7	13	8	1100-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996 (kan ej id)	3358	--	--	--	--	--	--	1200-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996 (kan ej id)	4529	--	--	--	--	--	--	1000-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996 (kan ej id)	5247	--	--	--	--	--	--	1000-tal
Sigtuna, Professorn 4, 1996 (kan ej id)	5248	--	--	--	--	--	--	1100-tal
Sigtuna, Prästgatan VA, 1997–98	35	Plansfärisk	Hel	26	8	9	9	Ej fastställd
Sigtuna, Prästgatan VA, 1997–98	362	Bikonisk	Hel	24	7	15	12	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1927	SF1351:15	Plansfärisk	Hel	22	7	11	7	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1927	SF1351:9	Bikonisk	Hel	24	8	19	15	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1927	SF1354:3y	Plansfärisk	Hel	25	7	14	12	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1963	369	Bikonisk	Hel	22	7	16	11	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1963	498	Bikonisk	Hel	23	7	13	10	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1963	623	Plansfärisk	Hel	29	8	17	17	Ej fastställd
Sigtuna, S:t Gertrud 3, 1993 (kan ej id)	72	--	--	--	--	--	--	Ej fastställd
Sigtuna, Stora gatan 1974	478	Bikonisk	Hel	30	10	16	20	Ej fastställd
Sigtuna, Stora gatan VA, 1985	107	Bikonisk	Hel	24	7	13	10	Ej fastställd
Sigtuna, Stora gatan VA, 1985	185	Bikonisk	Hel	22	8	13	13	Ej fastställd
Sigtuna, Stora gatan VA, 1985	79	Bikonisk	Hel	26	7	11	11	Ej fastställd

Sigtuna, Tryckaren 6, 1928	1671:m6	Plansfärisk	Hel	24	8	9	7	Ej fastställd
Sigtuna, Tryckaren 6, 1928	1671:n6	Plansfärisk	Hel	25	8	13	12	Ej fastställd
Sigtuna, Tryckaren 6, 1928	1671:o6	Bikonisk	Hel	24	8	18	16	Ej fastställd
Sigtuna, Tryckaren 6, 1928	1671:p6	Bikonisk	Hel	26	9	16	15	Ej fastställd
Sigtuna, Tryckaren 6, 1928	SF1671:x6	Plansfärisk	Hel	26	7	15	12	Ej fastställd
Sigtuna, Trädgårdsm. 4, 1937	SF1661:y	Plansfärisk	Hel	28	9	19	21	Ej fastställd
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	18074	Kan ej avg	Fragment	--	--	--	1	1020-1050
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	18919	Plansfärisk	Hel	31	7	17	25	1000-1020
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	19312	Bikonisk	Hel	22	8	12	8	1075-1100
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	20196	Plansfärisk	Hel	24	7	12	11	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	20322	Skivformig	Hel	42	10	9	24	1000-1020
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	2124	Bikonisk	Hel	25	7	12	11	1175-1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	27438	Bikonisk	Hel	26	7	14	14	1075-1100
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	29285	Plansfärisk	Komplett i delar	21	7	13	14	Kan ej dateras
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	3420	Plansfärisk	Hel	29	7	17	22	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	417	Bikonisk	Hel	25	7	18	14	Kan ej dateras
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	4755	Kan ej avg	Fragment	--	--	--	1	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	4798	Plansfärisk	Hel	28	8	15	19	1175-1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	10450	Plansfärisk	Hel	27	7	15	17	1020-1050
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	10451	Plansfärisk	Fragment	26	7	9	9	1020-1050
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	11951	Bikonisk	Hel	22	7	13	8	1020-1050
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	13292	Bikonisk	Hel	26	9	13	14	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	14418	Bikonisk	Hel	25	7	13	13	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	14462	Bikonisk	Hel	21	8	12	7	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	15102	Plansfärisk	Hel	26	8	13	13	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	15231a	Bikonisk	Hel	22	8	10	7	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	15231b	Bikonisk	Hel	22	8	12	8	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	17115	Plansfärisk	Hel	23	8	13	12	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	17615	Bikonisk	Hel	26	10	11	12	1020-1050
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	17965	Bikonisk	Hel	22	8	11	8	1020-1050
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	18517	Bikonisk	Hel	27	10	9	8	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	23067	Bikonisk	Hel	20	8	10	6	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	23656	Plansfärisk	Hel	25	8	13	12	1200-1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	25346	Plansfärisk	Hel	23	7	13	11	1100-1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	25430a	Bikonisk	Hel	26	7	19	19	1100-1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	25430b	Bikonisk	Hel	28	7	18	19	1100-1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	26918	Plansfärisk	Hel	24	7	14	13	Kan ej dateras
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	27143	Plansfärisk	Hel	24	7	17	15	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	28390	Bikonisk	Hel	21	7	15	9	1100-1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	28733	Bikonisk	Hel	25	10	12	9	1050-1075
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	3984	Bikonisk	Hel	25	6	12	11	1175-1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	4257	Plansfärisk	Hel	23	7	15	10	1125-1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988-90	4316	Plansfärisk	Fragment	26	7	5	4	1200-1230

Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	4443	Bikonisk	Fragment	24	8	7	7	1175–1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	4797	Plansfärisk	Hel	27	8	16	19	1175–1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	4846	Bikonisk	Hel	23	7	10	8	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	5034	Plansfärisk	Hel	25	7	13	13	1175–1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	5035	Plansfärisk	Hel	25	8	13	13	1175–1200
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	5838	Plansfärisk	Fragment	25	7	7	6	1125–1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	6473	Plansfärisk	Hel	24	7	12	12	1125–1175
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	7641	Bikonisk	Hel	27	8	18	19	1050–1075
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	7662	Plansfärisk	Hel	24	8	13	11	1100–1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	8567	Plansfärisk	Hel	26	7	14	14	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	8598	Bikonisk	Hel	18	7	11	4	1100–1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	8680	Plansfärisk	Hel	27	7	12	16	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	8972	Plansfärisk	Hel	28	8	13	16	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	8993	Plansfärisk	Hel	28	8	16	16	1050–1075
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	9089	Bikonisk	Hel	24	7	16	13	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	9282	Plansfärisk	Hel	26	8	20	19	1050–1075
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	9358	Bikonisk	Hel	21	8	13	8	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	9402	Plansfärisk	Hel	27	7	15	17	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90	9535	Bikonisk	Hel	30	7	16	19	1200–1230
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90 (förkommen)	19342	Kan ej avg	--	--	--	--	--	1100–1125
Sigtuna, Trädgårdsm. 9-10, 1988–90 (kan ej id)	29041	--	--	--	--	--	--	1020–1050
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	1100	Plansfärisk	Hel	28	8	15	19	1100–1150
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	3127	Bikonisk	Hel	24	6	18	15	1050–1100
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	3210	Bikonisk	Hel	25	8	15	13	1000–1050
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	5333	Bikonisk	Fragment	31	10	9	9	1150–1200
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	8151	Plansfärisk	Hel	22	7	10	9	1150–1200
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	8212	Plansfärisk	Hel	29	7	18	23	1050–1100
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91 (kan ej id)	4892	--	--	--	--	--	--	1000–1050
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91 (kan ej id)	4934	--	--	--	--	--	--	1100–1150
Sigtuna, Urmakaren 1, 1990–91	6439	Plansfärisk	Hel	28	7	15	16	1150–1200
Sigtuna, VL 1925, Trekanten	SF819:i	Plansfärisk	Fragment	22	7	7	2	1000-tal

hyfsat näraliggande årtal: kv. Trädgårdsmästaren 9–10 (55 ex.), kv. Urmakaren 1 (9 ex.) och kv. Professorn 1 (8 ex.). (*fig. 1; i diagrammet har mittpunkten av dateringsintervallen avsatts.*)

Utöver dessa 72 finns 24 där fyndomständigheterna erbjuder en viss, men något trubbigare datering. Fynden ifråga härrör från kulturlager i lokalen Götes mack (1 ex.), kv. Professorn 2 (4 ex.), kv. Professorn 3 (3 ex.), kv. Professorn 4 (10 ex.), kv. Guldets 15 (1 ex.), kv. Humlegården 3 (4 ex.) och kv. Trekanten (1 ex.). Bland dessa bör 9 fynd kunna dateras till 1000-talet, 13 till 1100-talet och 2 till 1200-talet. Sländtrissor fanns uppenbarligen i Sigtunamiljön under hela perioden från tidigt 1000-tal till tidigt 1200-tal.

Tabell 2

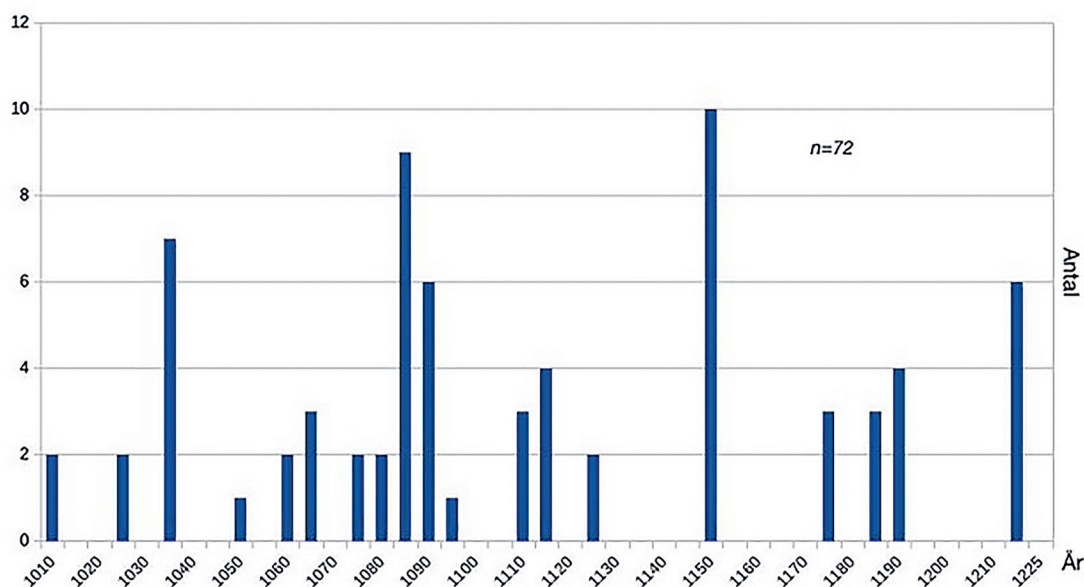
Tre volhyniska sländtrissor från Uppland, förutom Sigtuna, och ett fynd från Östergötland. Mått i millimeter och vikt i gram.

Four Volhynian spindle whorls from Eastern Sweden excluding Sigtuna.

Fyndort	Fyndnr	Form	Skick	Diam	Hal	Höjd	Vikt	Datering
Birka, Svarta jorden R 001036 (B. Ambrosiani)	35000: 21095 SHM 1012638	Skivformig	Fragment	30	9	7	4	Kan ej dateras
Birka, Svarta jorden 2'5 djup (Hj. Stolpe)	5208: 1905 SHM 270338	Bikonisk	Hel	17	9	10	15	900-tal
Järfälla, Herresta L2017:9081 (Arkeologikonsult)	350:23695/1 SHM 1184232	Plankonvex	Fragment	29	9	4	1,65	Kan ej dateras
Söderköping, Bryggaren 1 (Raä uv)	1806 SHM 1149893	Bikonisk	Fragment	23	8	15	5	1180–1220

Ett antal föremål utöver de 96 på ovan nämnt sätt daterade har i tabellen fått beteckningen "Ej fastställt". Detta innebär att en noggrann genomgång av opublicerad arkivdokumentation åtminstone i vissa fall skulle göra ytterligare dateringar möjliga, ett arbete som dock inte rymts inom ramen för denna undersökning. Lösfynd och föremål med annan obestämdd proveniens har betecknats med "Kan ej dateras".^{1) 2)}

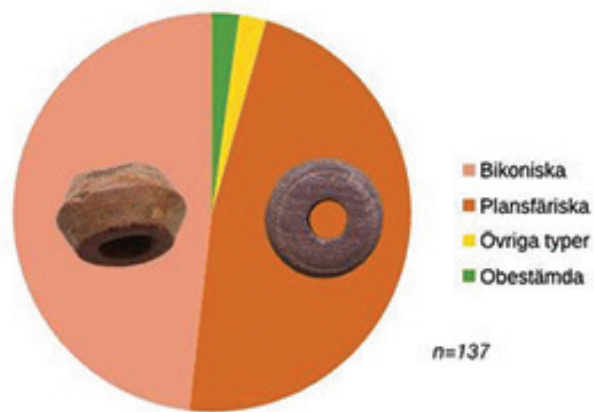
I tabellen förekommer de sländtrissor som förlorat sitt fyndsammanhang dubbelt: uppgifterna om proveniens är inlagda med verkligt fyndnummer och förbehållet "Kan ej identifieras". Mätbara egenskaper är inlagda med noteringen "Anonym plats" och det virtuella registernumret SF 3620, och undernummer 1–12.

Figur 1. Kronologisk fördelning av de 72 volhyniska sländtrissor från Sigtuna som har goda stratigrafiska dateringar. Mittpunkterna av fyndens dateringsintervaller inprickade.

Chronology of Sigtuna's 72 stratigraphically dated Volhynian spindle whorls.

Figur 4. Nästan alla Sigtunas volhyniska sländtrissor är antingen bikoniska (66 exemplar) eller plansfäriska (65 exemplar). Endast enstaka avviker.

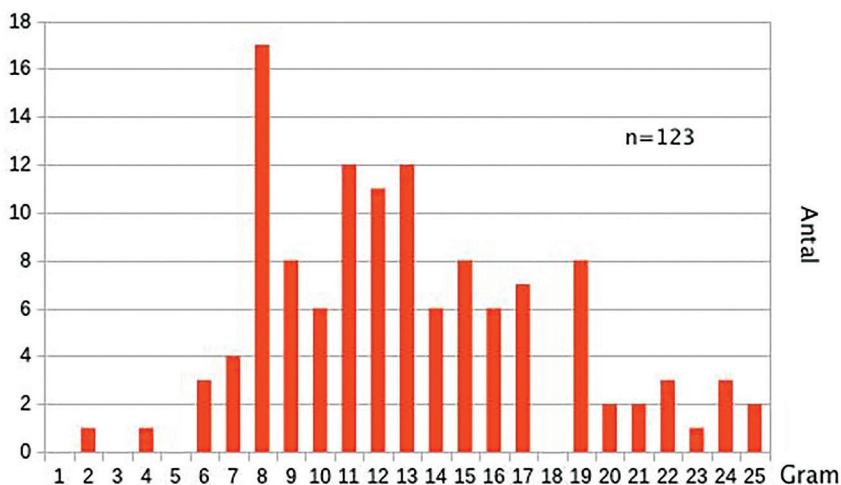
Almost all of Sigtuna's Volhynian spindle whorls are either biconical or flat spherical.

Två huvudtyper

Sigtunas 137 volhyniska sländtrissor kan indelas i två lika stora typgrupper: bikoniska, 66 ex., och plansfäriska (hoptryckt tunnformiga), 65 ex. (fig. 2 & 3). Endast tre fynd har andra former: en konisk, en runt skivformig och en plankonvex. Tre – starkt fragmentariska – fynd kunde inte typbestämmas (fig. 4). Den röda färgen har på ett antal föremål svärtats av brand, men ett eller två föremål är rent grå, sannolikt med härkomst från den grå skifferklyft som också bröts i Ovrutj. Anmärkningsvärt är att de 17 fynden från Lund uppvisar en analog typfördelning: hälften bikoniska, hälften plansfäriska och en skivformig. Se appendix.

Textilarkeologen Eva Andersson Strand har understrukit betydelsen för komparativ och framtida forskning av att data för arkeologiskt påträffade sländtrissor registreras omsorgsfullt. Som också nämnts ovan har, vid experiment, särskilt vikt och diameter visat sig vara viktiga egenskaper vid sländtrissors praktiska användning och utgångspunkter för en diskussion om vilka material och vilka tråddimensioner som kunnat komma ifråga (Andersson 2003:25–26; Andersson Strand 2016). Utifrån tabellen kan man således räkna fram att medianvikten på Sigtunas volhyniska sländtrissor, fragment uteslutna, (123 ex.), var 12 gram (fig. 5). Bikoniska sländtrissors, fragment uteslutna, (63 ex.), medianvikt var 11 gram, och plansfäriska sländtrissors, fragment uteslutna, (57 ex.), medianvikt var 13 gram. Stenmaterialet är relativt mjukt och en del hela sländtrissor har skador med materialbortfall, vilket innebär att uppmätt vikt är marginellt längre än ursprunglig. Mediandiameter för alla mätbara sländtrissor (133 ex.) var 25 mm. De mätbara bikoniska sländtrissornas (66 ex) mediandiameter var 24 mm. De mätbara plansfäriska sländtrissornas (64 ex.) mediandiameter var 25 mm.

Inom de två huvudtyperna är spridningen stor och jämn vad gäller storlek och vikt. Att hela 17 föremål väger 8 gram och att de som väger 11, 12 och 13 gram tillsammans är 35 förtjänar dock att påpekas även utan att nödvändigtvis tala i termer av typvärden. Samtidigt uppvisar utförandet slående skillnader. Både till synes perfekt utformade föremål och mindre noggranna exemplar förekommer. Vissa bikoniska är

Figur 5. Viktfördelning för alla volhyniska sländtrissor från Sigtuna, de fragmentariska uteslutna, 123 exemplar.

Weight distribution among all Sigtuna's Volhynian spindle whorls, the fragmentary ones excluded.

inte symmetriska. Några av dessa är dessutom snedsvavade vilket medfört att hålet inte är koncentriskt. På ett antal sländtrissor, främst men inte enbart bikoniska, har en eller båda plansidorna svarvats ner till tydlig skålform. Föremål formgivna på detta vis ger ett lättare, rentav elegantare, uttryck än de övriga. Plansidor på andra har getts en viss liknande, grundare, konkav form. Detta får ses som design, och representerande något utöver det funktionella (fig. 6).

Flera sländtrissor har spruckit eller så har skivor spjälkats bort längs skifferlagren. I ett speciellt fall har man tillvaratagit och omarbetat en sprucken bikonisk sländtrissa till en konisk.

Ett antal sländtrissor har spår av olika slags markeringar, bland dem är några korsformiga, andra med skåror eller nagg som kan, eller inte kan, ha haft något slags syfte eller mening. I ett fall har stenen gått sönder när man varit i färd med att med kniv

Figur 6. Volhynisk sländtrissa från Sigtuna med markanta konkava plansidor. Professorn 1 1926, fir SF 1252. Foto: Sigtuna museum.

Volhynian spindle whorl from Sigtuna where the flat side has a concave design.

Figur 7. Volhyniska sländtrissor från Sigtuna med kors, runlikt klotter och inskrifningar. Till vänster Professorn 1, fnr 6809, till höger Tryckaren 6, fnr SF 1671:p6 och Trädgårdsmästaren 9 & 10, fnr 10451. Foto: Sigtuna museum.

Volhynian spindle whorls from Sigtuna with crosses, rune-like scratches and cut marks.

göra korsformiga snitt. Ett annat exemplar uppvisar prov på runlikt klotter (fig. 7). Några inskriptioner kunde inte iakttas, inte heller någon dekor. Många sländtrissor uppvisar däremot tillverkningsspår, mer om detta nedan.

Husflit eller hantverk

Antalet volhyniska sländtrissor från undersökningen 1988–1990 i kv. Trädgårdsmästaren 9–10 är stort – 58 exemplar (varav 55 daterbara) – och utgör omkring 40 procent av alla kända från Sigtuna. Amanda Sjöbeck som undersökte om det funnits textila hantverksmiljöer i detta kvarter såg vävtyngder som främsta indikator på sådana men tog också in sländtrissor i analysen. På basis av rapporten från undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9–10 (Wikström red. 2011) gick hon noggrant igenom fyndplatserna och fann en utbredd verksamhet om än med vissa koncentrationer. Sjöbeck anförde att textilarbetet överlag försiggått i hemmiljö. Under fas 5 (1075–1100) fann hon emellertid en stor andel sländtrissor (och vävtyngder) i några byggnader på tomt III och IV och spekulerar i att produktion utöver husflit möjligen kunde tänkas ha förekommit i de nämnda husen. Största ansamlingen av volhyniska sländtrissor fann hon på tomt III i zon III med fynd av fyra exemplar. Fynddatabasen och rapporten placerar dem i de bostadshus som under flera faser stått på samma plats: 1 ex under fas 7 (1125–1175) respektive fas 8 (1175–1200) samt 2 ex under fas 9 (1200–1230). Sjöbeck som hänför fynden till fas 8, uppmärksammar att lokalen också uppvisar fynd av många andra östliga prestigeföremål, så t.ex. en miniatyryxa i brons och bergkristallpärlor.

Minst lika intressant som de volhyniska sländtrissorernas exakta fyndplatser är deras särskilda förekomst i tid och rum i kv. Trädgårdsmästaren 9–10. Den som en gång rörde sig bland hus och passager där har kunnat träffa på dem överallt. I detta avseende framstår hela kvarteret som en särskild fyndmiljö – vid övriga större grävningar på annat håll i centrala staden är dessa föremål relativt sett färre. Undersökningen av kv. Professorn 1 1999–2000 gav således endast 9 fynd (varav 8 daterbara). Av dessa

8 är två från golvlager, ett från ett avsatt inomhuslager och ett från ett raseringslager. Av de övriga är två från ett och samma gödsellager, ett från ett påfört utjämningslager och ett från en arbetsyta vid en smideshärd (Wikström m.fl. red. 2021). Visserligen var mängden genomsökt jord i kv. Professorn 1 något mindre än hälften jämför med kv. Trädgårdsmästaren 9–10 (ca 650 m³ mot ca 1 500 m³) men skillnaden är ändå tydlig och utan omedelbar förklaring.

De källkritiska problemen vad gäller sländtrissors fyndplatser är betydande, eftersom handsländan under sin långa brukningstid omvittnat varit ett mobilt redskap. Fram till tiden då spinnrocken slog igenom spann kvinnor och flickor av folket nästan jämt, när det fanns tillgång på spånadsämne och om de inte hade andra akuta hushållsplikter. Varför skulle det inte ha varit så också i Sigtuna? Och att kvinnor tappade bort sina sländtrissor var säkert inte ovanligt, kanske också inomhus där det var nog så skumt stora delar av året. Spinningen försiggick i svagt ljus på kvällen då man slutat dagens övriga göromål, heter det i ett etnologiskt arbete som i och för sig behandlar en tid då spinnrockar kommit i bruk (Grenander-Nyberg 1983). Sländan förekom för övrigt vid utearbete, t.ex. på fåbodar, in i modern tid. Utomhus och i skog och mark var det rimligen ännu svårare att hitta en försvunnen sländtrissa. Men man kanske var så rädd om de volhyniska sländtrissorna att de försiktigtvis bara användes i hemmiljö? Pigor och vallhjon fick väl nöja sig med de vanliga hemgjorda varianterna? Detta är givetvis spekulationer. Kanske bör volhyniska sländtrissor ses inte enbart ses som textilredskap? Mer om detta nedan. Först över till något om deras ursprung.

Exklusiv rosa bergart

Det finns en hel del sovjetisk, rysk och ukrainsk forskning om de volhyniska sländtrissornas produktion och spridning som kan ge en bakgrund till förekomsten i Sigtuna. Det senaste bidraget är ett fältprojekt under Vetenskapsakademien i Kiev som pågick 1996–2009 och vars resultat redovisats av bland andra Sergej Pavlenko (Tomasjevskij & Pavlenko 2003; Pavlenko 2008, 2010). I äldre, sovjetisk, forskning bör framhållas Boris Rybakovs stora arbete *Ремесло Древней Руси* ("Hantverk i det forna Rus") från 1948 där tillverkningen i Ovrutj behandlades utförligt. Bland äldre inlägg är också en uppsats av Rostislav Rozenfeldt från 1964 intressant. Den tog upp ämnet utifrån en genomgång av arkeologiska fynd från Novgorod, dit sländtrissorna infördes i stor omfattning.

Den stenart sländtrissorna tillverkats av betecknas som porfyrskiffer eller pyrofyl-lit. Pavlenkos arbeten påvisar att den förekommer i ett avgränsat område runt Ovrutj där ett stort antal dagbrott vittnar om intensiv utvinning under lång tid. Detta är den enda ställe i Europa där denna sten påträffas. När kyrko- och palatsbyggen kom igång i Kiev vid 900-talets slut uppstod en stor marknad för exklusivt byggnadsmaterial. Purpur var den kulör som symboliserade kejsaren i Bysans, Kievfurstarnas stora förebild. För att åstadkomma denna färgades bysantinska textilier med koschenill. Porfyr i samma kulör, bruten i Egypten, var motsvarande stensort. I Rus blev den till färgen snarlika röda eller skära Ovrutjskiffern eftertraktad i golv, väggar och vid slagning av valv. Till byggnadshyttorna i Kiev skeppades stenblocken från Ovrutj på

flottar eller pråmar längs floderna Noryn och Uzj och vidare på Dnjepr. Eftersom stenen också var lättarbetad var den attraktiv vid snidande av reliefer och sarkofager. I Kiev återfinns den i Sofiakatedralen, S:t Irenekyrkan och Gyllne porten (Rybakov 1948). Byggnadssten och sarkofager av Ovrutjsten i olika kyrkliga miljöer i Kiev undersöktes senare mer i detalj inom ramen för Vetenskapsakademien i Kievs nämnda forskningsprojektet (Ivakin et al 2010).

I Ovrutj kom produktionen av sländtrissor, och många andra smärre ting som pärlor och amuletter av samma material, igång i stor skala vid samma tid, 900-talet, som brytningen av byggnadssten. Att det var furstarna i Kiev som kontrollerade verksamheten anses uppenbart (Androshchuk 2013:86).

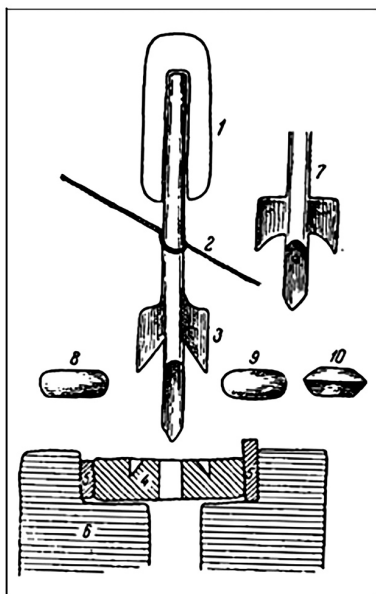
Enligt Pavlenko har flera verkstäder varit igång samtidigt varför driften haft ett slags industriell karaktär. Brytningen och produktionen i denna form upphörde i samband med mongolinvasionen på 1200-talet då fornryska maktstrukturer, sociala förhållanden och marknader vältes över ända. Skifferutvinning och tillverkning av olika föremål återupptogs så småningom i enskild småskalig regi och förekom senare i större omfattning under Sovjettiden, vilket kom att utplåna eller skada en del äldre lämningar.

Skilda verkstäder

Hur har tillverkningsprocessen varit organiserad? Enligt Pavlenko har inga verktyg påträffats vilket innebär att forskningen måste rekonstruera tekniken på indirekt väg. I Ovrutj finns avfallslager och dumphögar med miljontals spillbitar från den äldsta produktionen. Med data från fältarbetet har försök gjorts att få till stånd en typologi och Pavlenko publicerar vissa beräkningar. Storlek och utformning på sländtrissor från två skilda verkstäder visar sig skilja sig åt. Denne forskare påpekar samtidigt att jämförelser med på alla håll arkeologiskt påträffade, ytterst noggrant och helst identiskt dokumenterade fynd, behövs för att kunna få säkrare resultat. I artikeln från 2010 lade Pavlenko fram ramarna för ett internationellt forskningsprogram i detta syfte, men om och hur detta avancerat är mig obekant. Förhoppningsvis ökar denna undersökning, trots att den inte helt kan tillmötesgå Pavlenkos önskemål, ändå kunskapsmängden.

Att volhyniska sländtrissor skulle vara standardiserade till utförandet – som ibland hävdats – stämmer, som påvisats ovan, inte riktigt med Sigtunamaterialet. Visserligen finns endast två huvudtyper, den bikoniska och den plansfäriska, men inom dem är variationen betydande, i storlek, detaljutformning och kvalitet. Den enklaste förklaringen är att de, precis som Pavlenko föreslår, är produkter från skilda verkstäder och svarvade av olika arbetare.

Nästan 50 år före Pavlenko hade Rozenfeldt presenterat sin tolkning av tillverkningskedjan. Processen hade börjat med klyvningen av stenen till jämna, platta skivor, följt av utsågningen av råämnen. Sländtrissan hade sedan kommit till stånd genom att man först borrar igenom ämnet helt med ett verktyg som också varit försett med skärande vingar. Styrda av borren hade de i ett andra arbetsmoment givit föremålet dess form. Rozenfeldt rekonstruerade det tänkta verktyget med en teckning (*fig. 8*). Efter sina egna undersökningar av spillmaterial tänkte sig Pavlenko

Figur 8. Rekonstruktion av en borr med vingar för att tillverka sländtrissor, enligt Rozenfeldt 1964.

1. Handtag. 2. Sträng. 3. Borr med raka skär.

4. Monterat arbetsstycke. 5. Kilar. 6. Hållare för arbetsstycke. 7. Borr med konkava skär.

8-9. Sländtrissor svarvade med borr med konkava skär. 10. Sländtrissa svarvad med borr med raka skär.

Reconstructed drill, with straight and curved knives, for spindle whorl manufacture.

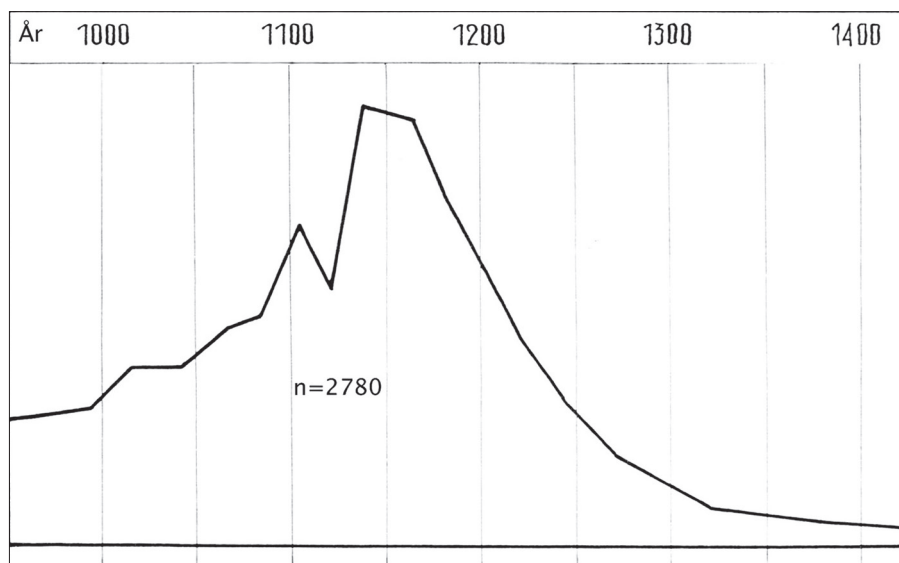
alternativt att borrhålen gjorts först, separat, och att ämnet därefter svarvats till avsedd form, ett arbetssätt som han förmodade varit bättre anpassat för massstillverkning.

Många av Sigtunas volhyniska sländtrissor uppvisar tillverkningsspår. Det är dels olika djupa svarvskårar dels bårder med regelbundna, snedställda, grunda hack som skapats vid skärstålets vibrationer mot materialet. I flera fall finns på bikoniska sländtrissor detta slags spår i motsatta riktningar på respektive sida och indikerar svarvriktningen. Bårderna kan missuppfattas som dekor (fig. 9).

Novgorod och Sigtuna

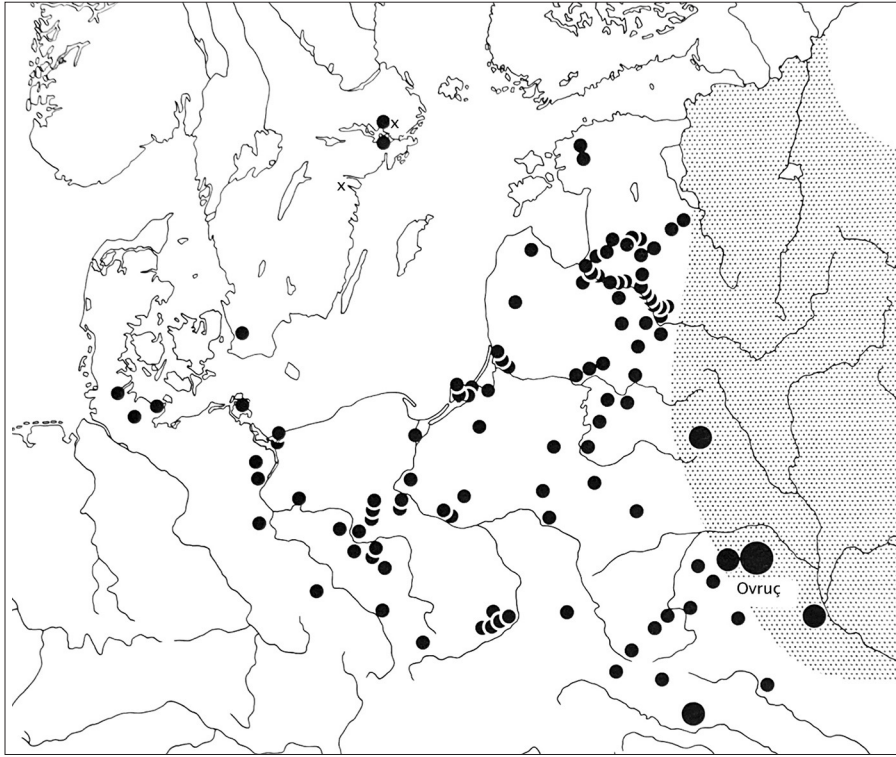
Fyndmaterialen från kulturlagren i det äldsta Novgorod är slösande rika och tack vare den säkra kronologin kan de olika föremålskategoriernas uppträdande i stadsmiljön följas. Kronologier med fynden från grävningarna i Nerevskij kvarteret publicerades av Boris Koltjin (1958). Av volhyniska sländtrissor redovisades då 1 443 exemplar, varav 1 234 av rosa och 179 av grå skiffer. I ett senare arbete (1982) rapporterade samme forskare sammanlagt inte mindre än 2 780 exemplar. De ovannämnda Nerevskijfynden ingår i detta antal men också fynden från sex andra arkeologiska lokaler i staden. Alla föremålen hade kunnat föras till daterande skikt. De äldsta uppträder på 900-talet samtidigt som Novgorod grundläggs varefter mängden stiger snabbt för att nå sin topp vid 1100-talets mitt (Khoroshev & Sorokin 1992:114, fig. IV:6; ursprungligen hos Koltjin 1982:174, fig. 9) (fig. 10). Sigtunakronologin (fig 1, s. 12) följer, även om fynden är betydligt färre, samma mönster.

Volhyniska sländtrissor förekommer i det forntida Rus inte bara i metropoler som Kiev och Novgorod utan på många andra håll. Från t.ex. Staraja Ladoga, en bebyggelse med rötter i 700-talet, finns 16 fynd daterade till 900-talet och minst 83 till 1000-talet. Platsen har också många opublicerade fynd (Sherman 2008). Utanför Rus är volhyniska sländtrissor vanliga på västslaviskt område. Från södra Polen är således 424 exemplar kända från 70 olika lokaler. I Polen som helhet uppskattas fynden till omkring 800 (Wołoszyn 2007). Från Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern och östra Holstein i nordöstra Tyskland finns 13 fynd, alla från olika

Figur 10. Kronologisk fördelning av 2 780 volhyniska sländtrissor med goda stratigrafiska dateringar från Novgorods kulturlager. Importen är som störst vid 1100-talets mitt. Ur Khoroshev & Sorokin 1992.

Volhynian spindle whorls were brought to Novgorod in huge quantities. The import peaked in the middle of the 12th century.

Figur 11. Fyndorter för volhyniska sländtrissor utanför det forntida Rusriket (det prickade området). Produktionsområdet vid Ovrutj / Ovruch/ Ovruc är särskilt markerat liksom några andra platser där bearbetning av Ovrutjsten antas ha förekommit. Karta efter Gabriel 1988 men beskuren och med tillägg av de nytilkomna svenska fyndorterna Söderköping och Järfälla.

Sites where Volhynian spindle whorls were found outside Ancient Rus (dotted area). New find spots Söderköping and Järfälla marked with small crosses.

platser (Biermann et al 2007). Tjeckien uppvisar i sin tur också 13 fynd, vilka nyligen varit föremål för en detaljerad materialteknisk undersökning och publicering (Kouřil & Přichystal 2022). Ingo Gabriel presterade i ett arbete 1988 en utbredningskarta, som återges här, med tillägg av de nytilkomna svenska fyndorterna Järfälla och Söderköping (fig. 11).

Eftersom volhyniska sländtrissor ibland påträffats tillsammans med smycken och andra värdesaker i gömmor från tiden för mongolinvasionen antog Rybakov att de omhulldats starkt av sina ägarinnor. Många har också ägarmärken, namnskriptior, korstecken och i något fall till och med en inristad bild. Från Novgorod finns inskrifter som "Hittad av Ivan" och "Mormors sländtrissa" (Rybina 1992, fig. V.1: 8, 13). En sländtrissa (dock ovisst om volhynisk) funnen i Zvenigorod i Rus bär det skandinaviska namnet "Sigrid" (Androshchuk 2013:88 m. ref). I Rus finns fynd inte bara från städernas kulturlager utan också i gravar. Ett exempel på detta är från storbögen Cherna Mogila vid Chernihiv (Chernigov) i Ukraina (Rybakov 1948:188–202). Cherna Mogila är för övrigt bekant för en rad fynd av skandinavisk karaktär (Androshchuk 2013: 138).

Istället för pengar

Värdefulla bör volhyniska sländtrissor ha kunnat vara överallt, något som föranledde en forskare, arkeologen, numismatikern m.m. Valentin Janin att på 1950-talet i ett arbete föreslå att de använts som växelpengar (texten omtryckt i ett samlingsverk: Janin 2009). Janin ansåg sig nämligen kunna fastställa att volhyniska sländtrissor förekommit i mycket större antal än som behövts för deras egentliga ändamål, spinningen, och frågade sig vad de annars kunde ha varit bra för. Några mynt slogs inte i Rusriket under en flera hundra år lång period efter ca 1020. Under 1000-talet importerades visserligen västeuropeiska mynt, främst tyska och frisiska, i stor skala men tidigt under 1100-talet ebbade denna ström ut. Små silverbarrar, *grivna*, användes då som betalningsmedel, men för smärre transaktioner kan man enligt Janin under den så kallade myntlösa tiden och åtminstone fram till mongolstormen på 1200-talet ha använt pärlor, glassmycken och volhyniska sländtrissor som betalningsmedel och växelpengar. Att de kunnat användas i denna egenskap föreslås senare också av Rybina (1992).

Principen med ersättningsföremål för mynt är givetvis välkänd från många historiska kulturer och man brukar nämna kaurisnäckorna som typexempel. Sådana har för övrigt också påträffats i Rus. Och sländtrissornas utbredningsområde är enligt Janin detsamma som för de tidigare silvermynten. (För forskningsdiskussionen om den myntlösa perioden, se t.ex. Pavlova 1994 och Feldman 2018.)

Janins idé är hypotetisk men samtidigt ett exempel på hur en forskare öppnat tolkningsperspektivet på en föremålstyp som dittills endast betraktats praktiskt-funktionellt. För att anknyta till Janin kan påpekas att också Östsvrige saknar egen myntprägling sedan Olof Skötkonungs och Anund Jakobs silverslagningar avslutats ca 1030. Tyska mynt importerades under 1000-talet hit i betydande omfattning fram till omkring 1130. Sedan är det ett tomrum i källorna – det finns inga daterbara östsvenska skattfynd förrän från ca 1180, för övrigt vid samma tid som kung Knut Eriksson låter återuppta Sigtunamyntningen (Jonsson 1995). Har myntbrist gjort sig påmind och eventuellt avhjälpes på samma sätt här som enligt Janin kan ha skett i det forntida Rusriket? Har sländtrissor (och exklusiva pärlor) haft en liknande roll? Detta får ses som ett hugskott i en fråga som forskningen ägnat föga uppmärksamhet.

Laddade med status

Men vad var Sigtunas volhyniska sländtrissor annars bra för? De var givetvis i grunden redskap för trådspinning och får förutsättas ha använts flitigt som sådana. Men fungerade de bättre än de hemgjorda? Dessa skenbart vardagliga föremål inbjuder till många associationer. Sländtrissor var ju ingen ny teknik och sådana gjorde man ju lätt själv av traditionella råmaterial. Men ett importerat elegant rosafärgat exemplar var något utöver det vanliga att tänka – och kanske pråla – med under enformiga arbetsdagar. Hur säkert är det för övrigt att de använts i sin avsedda egenskap? Kanske har de i Sigtuna setts som spelpjäser eller något hela annat? Detta är spekulationer, men andra egenskaper än de rent praktiska kan vara värda att resonera kring. Förslaget om ersättningsvaluta har nämnts liksom iakttagelsen att färgen anspelar på den bysantinska kejsarmakt under vars ideologiska hegemoni de rusiska furstendömena

formerades och kristnades. Det kan också finnas en statusaspekt, kanske mest på platser där de var ovanliga samtidigt som den främmande proveniensens var känd. Ett sådant föremål har en särskild kulturell laddning. Så kan det ha varit i Sigtuna. Synpunkten är inte ny eller originell. Så t.ex. berörde Amanda Sjöbeck denna aspekt när hon i sin uppsats reflekterade över funktion och proveniens för de volhyniska sländtrissorna från kv. Trädgårdsmästaren 9–10 (Sjöbeck 2014:74). Fedir Androshchuk har i sin tur påpekat: ”The presence of these distinctive schist spindle whorls on various sites in Old Rus’ and Scandinavia might indicate connections with Kievan authority and an involvement in a prestigious social network” (2013:85).

Säkert är att volhyniska sländtrissor är en av de fyndkategorier – liksom miniatyryxor i brons och pärlor i bergkristall som nämnts ovan, och en lång rad andra – vilka belägger att Sigtuna på 1000- och 1100-talen mer än någon annan plats i Skandinavien var förbunden med många trådar till de fornrusiska furstendömena. En total genomlysning av detta stora fyndmaterial vore en herkulisk, men tacksam och spännande uppgift. Den väntar på sin utförare.

Noter

- 1 Eftersom dateringarna baserar sig på stratigrafi avser de den tidpunkt då föremålen hamnat i jorden. Samma gäller för övrigt givetvis arkeologiska fynd generellt vilket inte hindrar att dessa relativt stora, hållbara och färgstarka föremål knappast har tappats, utan att kunna återfinnas, lika lätt som andra småsaker. De kan ha haft en förhållandevis lång brukningstid.
- 2 Dateringarna av Sigtunafynden baserar sig på publicerade rapporter, där sådana föreligger. I övrigt på opublicerade rapportsammanställningar och en samlad bedömning utifrån tillgängliga källor. Följande arbeten har utnyttjats:
 - Trädgårdsmästaren 9-10: Wikström, A. (red.) 2011. *Fem stadsgårdar. Arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9–10 i Sigtuna 1988–1990*. Sigtuna. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum nr 52.
 - Urmakaren 1: Ros, J. *Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid*. Uppsala.
 - Söderberg, A. 2021. *Hantverk i mynthusmiljö. Tidigmedeltida hantverk i kvarteret Urmakaren 1, Sigtuna*. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum 64.
 - Humlegården 3: Wikström, A. (red.) 2008. *På väg mot paradiset. Arkeologisk undersökning i kv. Humlegården 3, Sigtuna, 2006*. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum nr 33.
 - Professorn 1: Wikström, A., Söderberg, A. & Roslund, M. (red.) 2021. *Hos herr Niklas och annat skrivkunnigt folk. Rapport från arkeologisk undersökning i kvarteret Professorn 1, Sigtuna 1999–2000*. Sigtuna. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum nr 63.
 - Professorn 2: Wikström, A. 2009. *Rapportsammanställning, Professorn 4*. Otryckt, Sigtuna Museum. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
 - Professorn 3: Nordahl, E. 1980. *Undersökningsrapport, Sigtuna Museum dnr 112/80*. Otryckt, Sigtuna Museum.

- Professorn 4: Wikström, A. 2009. Rapportsammanställning, Professorn 4. Otryckt, Sigtuna Museum. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
- Götes mack: Hed Jakobsson, A., Runer, J. Kjellström A. & Björk, T 2017. *I Sigtunas utkant. Slutundersökningsrapport över gravar och bebyggelse vid Götes mack*. Rapporter från Arkeologikonsult 2017: 2696.
- Guldets 15: Syse, B. & Sten, S. 1987. *Guldet. Ett kvarter med medeltida kulturlager i Sigtuna. Arkeologisk undersökning 1982 och osteologisk analys*. Rapport från Riksantikvarieämbetet UV 1987:5. Stockholm.
- VL, Trekanten: Arbman, H. & Floderus, E. 2005. *Vattenledningsgrävningen i Sigtuna 1925. Arkeologisk rapport, redigerad och med en inledning av Rune Edberg*. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum nr 25.

För Birka- Söderköpings- och Järfälla-fynd ges referenser i texten.

Referenser

- Ambrosiani, B. 2013. *Stratigraphy Vol. 1. Part one: the site and the shore, part two: the bronze caster's workshop*. Birka Studies, 9. Stockholm
- Andersson, E. 2003. *Tools for textile production from Birka and Hedeby*. Birka Studies, 8. Stockholm.
- Andersson Strand, E. 2016. Segel och segelduksproduktion i arkeologisk kontext. *Vikingetidens sejl. Festschrift tilegnet Erik Andersen*. M. Ravn et al (red.). København. s. 21–44.
- Androshchuk, F. 2009. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries. *Situne Dei*. s. 7–20.
- Androshchuk, F. 2013. The role of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries. In: F. Androshchuk: *Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium (800–1100)*. Uppsala. s. 65–89.
- Beronius Jörpeland, L & Lindh, M. 1996. *Vid en medeltida gränd i kvarteret Bryggaren*. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm. Rapport 1996:105.
- Biermann, F., Pust, A. & Ansorge, J. 2007. Ein Owrutscher Wirtel von Lietzen im Land Lebus und weitere Funde wolhynischen Schiefers im nördlichen Ostdeutschland. *ZAM Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Jahrgang 35, 2007, s. 1–15
- Feldman, A. M. 2018. Bullion, Barter and Borders in the Rus' Coinless Period (11–14th c.) *Midlands Historical Review*. s. 1–12.
- Gabriel, I. 1988. Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, vol. 69, s. 199–203. Mainz am Rhein.
- Grenander-Nyberg, G. 1983. Textilberedning. *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utgiven av N.-A. Bringéus. Lund. s. 357–404.

- Hägglund, Y. 2006. *Skomakare, benknötar och utländska stenar. En studie av medeltida sländtrissor från Sigtuna*. Institutionen för hushållsvetenskap, Uppsala universitet.
- Ivakin et al. 2010 = Ивакин, Г. Ю., Томашевский А. П. & Павленко С. В. *Использование пиррофилитового сланца и кварцита в строительном деле южной руси*. Труды государственного зрмитажа. LIII. Санкт-Петербург.
- Janin 2009 = Янин В. Л. *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*. Москва.
- Jonsson, K. 1995. Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995–1995*. K. Jonsson, U. Norlind & I. Wiséhn, (red.). Stockholm. s. 43–63.
- Khoroshev, A. S. & Sorokin, A.N. 1992. Buildings and properties from the Lyudin end of Novgorod. *The Archaeology of Novgorod, Russia. Recent results from the town and its hinterland*. Lincoln. M. A. Brisbane (red.). s. 107–159.
- Koltjin 1958 = Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей. *Советская Археология* 2, s. 92–111.
- Koltjin 1982 = Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Под общей редакцией Б. А. Колчина & В. Л. Янина. Москва.
- Koltjin 1985 = Колчин Б. А. *Древний Новгород*. Москва.
- Kouřil P. & Přichystal A. 2022. Ovruch slate spindle whorls in the Czech Lands. *Przegląd Archeologiczny* Vol. 70, 2022. s. 151–174.
- Lindblom, C & Spijkerman, I. m.fl. 2008. *Herresta. Gravar från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning år 1681. RAÄ 114 och 239. Järfälla sn, Uppland*. Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2047. Upplands Väsby.
- Pavlenko 2008 = Павленко С.В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофилитового сланца (на примере поселения Прибытки-I). И. Н. Кузина (ед.), *Сельская Русь в IX–XVI веках* (s. 241–252, 409, Рис. XLIV). Москва.
- Pavlenko 2010 = Павленко С.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, Випуск 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. s. 157–166. Київ.
- Pavlova, E. 1994. The coinless period in the history of Northeastern Rus. *Historiography study. Russian History / Histoire Russe*, 21, 4 (Winter 1994), s. 375–392.
- Rozenfeldt 1964 = Розенфельдт Р. Л. О производстве и датировке овручски пряслиц. *Советская археология*, 4, s. 220–224.
- Rybakov 1948 = Рыбаков Б. А. *Ремесло Древней Руси*. s. 188–202. Москва.
- Rybina, E. A. 1992. Recent Finds from Excavations in Novgorod. *The Archaeology of Novgorod, Russia. Recent results from the town and its hinterland*. M. A. Brisbane (red.). Lincoln. s. 160–192.
- Schietzel, K. 2014. *Spurensuche Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963–2013*. Neumünster/Hamburg.
- Sherman, H. M. 2008. From Flax to Linen in the Medieval Rus Lands. *Medieval Clothing and Textiles* (4). R. Netherton & G.R. Owen-Crocker, (red.). Woodbridge.
- Sjöbeck, A. 2014. *The important craft. Textile tools and production in kv. Trädgårdsmästaren in Sigtuna*. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Sjöbeck, A. 2016. Textilhantverk i det äldsta Sigtuna. *Situne Dei*. s. 40–51.
- Sörling, E. 2018. *Fynden från "Svarta jorden" på Björkö från Hjalmar Stolpes undersökningar. Katalog*. Aun 48. Uppsala.

Tomasjevskij & Pavlenko 2003 = Томашевський А.П., Павленко С.В. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 році.

Археологічні відкриття в Україні в 2001–2002 рр. Київ.

Wołoszyn M. 2007. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*. M. Dębiec & M. Wołoszyn (red.). Reszów. s. 177–206.

SHM:s kataloger = <https://samlingar.shm.se>

Summary

Volhynian spindle whorls, found in Sweden

Under the protection of the Kievan Rus princes, and from the 10th century until the Mongol conquest, spindle whorls of a reddish porophyllite slate were manufactured in the Ovruch area of Volhynia. In Scandinavian archaeology, these artifacts are rare finds. Only in Sigtuna (Uppland province, Sweden) do they appear in considerable numbers. They belong to a big group of many different types of artifacts testifying of the town's ties with the Rus principalities.

This article examines all Sigtuna's known 137 finds of Volhynian spindle whorls. They are of two equally frequent shapes: biconical and flat spherical. Their median weight is 12 grammes and median diameter 25 mm. However, as sizes and weights in the Sigtuna sample vary a great deal, production was obviously not standardized. Also, the quality of workmanship differs considerably, many spindle whorls being meticulously manufactured, others being quite asymmetrical, a few even sporting off-center holes. On some, traces from the vibrating knives used in the turning procedure were not polished away but remain visible. A small number of the Sigtuna finds have cross markings, cuts or runic-like scratches, but no deliberate inscriptions were observed.

Preparing this study, a survey was made of published Soviet, Russian and Ukrainian research dealing with the manufacture and distribution of Volhynian spindle whorls, the symbolic aspects of which are also discussed, including V. Janin's suggestions about their possible monetary use.

Of the Sigtuna finds of Volhynian spindle whorls, 72 were excavated and dated with modern stratigraphical techniques. According to this data, these artifacts were present in Sigtuna from the early 11th to the early 13th centuries with a chronological distribution pattern quite matching Novgorod's.

All other Volhynian spindle whorls found in Sweden known to antiquarian research are also included in this article. Eastern Sweden has produced four, from three different sites: Birka and Järfälla (Uppland province) and Söderköping (Östergötland province). The 17 finds from Lund in southern Sweden (Scania province, medieval Denmark), are reviewed in an appendix.

Except for one spindle whorl (Järfälla) which was found in a ruined medieval farmhouse, all Swedish finds are from early towns. No finds from graves are known.

Appendix: Fynd av sländtrissor i volhynisk skiffer i Lund

Mattias Karlsson och Gunilla Gardelin

I Kulturens fynddatabas finns 17 sländtrissor, funna i Lund, och registrerade som gjorda av materialet volhynisk skiffer. En stor majoritet av dem har en mer eller mindre rödaktig färgton. Det kan noteras att inte alla primärt registrerats som volhynisk skiffer utan att detta i ungefär hälften av fallen skett senare. De tidigaste noteringarna om detta material gjordes i samband med undersökningen kv. S:t Clemens 8, 1974–1975. Flera dittills onoterade uppmärksammades inför utställningen Metropolis, om Lunds medeltid, som invigdes 1999.

De flesta sländtrissor av volhynisk skiffer har påträffats i samband med de mer omfattande undersökningar som genomförts sydväst om Stortorget. Vid den stora undersökningen i kv. S:t Clemens 8 (1974–1975) framkom sex exemplar och i en grävning 1974 i anslutande Kattesund ytterligare ett. Fynden kan relateras till rutor, bänkar och nivåer. Flera framkom i kulturlager som nivåmässigt kan hänföras till 1000-talet: en påträffades 34,10 m.ö.h. och de övriga på nivåer mellan 33,57 och 33,95 m.ö.h. Fyndomständigheterna är liknande för den sländtrissa som påträffades i kv. Färgaren 22 (1961).

Grävningen i kv. S:t Clemens 9 (1982–1984) resulterade i tre fynd. Ett betecknas som ett lösfynd med osäker lagerkoppling. De två andra kan visserligen kopplas till grävrutor och nivåer, men bearbetningsnivån på grävningen är låg vilket gör det svårt att säga något mer bestämt om dateringen. Ett fynd gjordes tillsammans med äldre svartgods av typen Östersjökeramik. Det andra fyndet framkom tillsammans med keramik av samma godstyp men också flera bitar med BII-gods, antingen äldre eller yngre rödgods, samt C-gods, alltså stengods. Några bestämda slutsatser är svåra att dra utifrån denna information.

I kv. Galten 26 (1984), intill Östra Mårtensgatan som var den viktigaste östra infartsleden till torget, påträffades en sländtrissa av volhynisk skiffer under en stenläggning och ett lergolv tillhörande ett hus som daterades till ca 1150–1200. Något längre västerut, i kv. S:t Mårten 25–26 (1993), har påträffats två andra volhyniska sländtrissor: en i ett lager i en fas daterad till 1000-talet och den andra i ett lager tillhörande en fas som daterats till perioden från 1000-talets slut och fram till 1100-talet (Carelli & Lenntorp 1994:30, 43, 57, 94, 110f).

Vid en undersökning strax öster om Stortorget, i kv. S:t Botulf 12 (1964–65), påträffades en sländtrissa i anslutning till en rad med pålar. Nivån indikerar en datering till tidig medeltid. I den nordöstra delen av Lund kan noteras ett fynd av en sländtrissa i ett återfyllt gränsdike som, att döma av frånvaron av tegel och tegelkross (Guldåker 2017:20, figur 13), troligen ska dateras till före 1100-talets mitt eller omkring 1200.

Sammanfattningsvis visar en översiktlig genomgång av fyndomständigheterna att en majoritet av de volhyniska sländtrissorna i Lund påträffats i miljöer nära Stortorget eller i anslutning till dess viktigaste tillfartsleder, alltså på mark som tidigt tagits i

Tabell. Från Lund är 17 volhyniska sländtrissor kända och omfattas av denna tabell. Åtta är bikoniska, åtta är plansfäriska och en är skivformad.

Fyndort	KM nr	Typ	Skick	Diam	Hal	Höjd	Vkt	Datering
Lund, Bytarebacken 18, 1929	34503	Plansfärisk	Hel	25	7	11,5	11	Ingen datering
Lund, Färgaren 22, 1961	53436:588	Bikonisk	Hel	25	7	15	14	1000–1100-tal
Lund, S:t Botulf 12 V, 1964–65	57382:243	Plansfärisk	Hel	22,5	8	11,5	8	1000–1100-tal
Lund, S:t Clemens 8, 1974–75	66166:770	Bikonisk	Hel	23	8	15	12	1000-talet
Lund, S:t Clemens 8, 1974–75	66166:1506	Bikonisk	Hel	21	8	14	8	1000-talet
Lund, S:t Clemens 8, 1974–75	66166:1940	Plansfärisk	Hel	25	9	12	11	1000-talet
Lund, S:t Clemens 8, 1974–75	66166:2356	Bikonisk	Hel	28	8	17	17	1000-talet
Lund, S:t Clemens 8, 1974–75	66166:2516	Plansfärisk	Hel	25	7	16	20	1000-talet
Lund, S:t Clemens 8, 1974–75	66166:2674	Bikonisk	Hel	27	8	13	13	1000-talet
Lund, Kattesund, 1974	66394:108664	Bikonisk	Hel	19	7	12	6	1000–1050
Lund, S:t Clemens 9 m.fl., 1982–84	71839:617	Plansfärisk	Fragm.	22	7	11	5	Ingen datering
Lund, S:t Clemens 9 m.fl., 1982–84	71839:664	Bikonisk	Hel	19,5	9	11	5	1000–1250
Lund, S:t Clemens 9 m.fl., 1982–84	71839:938	Plansfärisk	Halv	26	8	7	6	1000-talet
Lund, Galten 26, 1984	72562:10	Plansfärisk	Hel	25	7	10	9	1000–1200
Lund, S:t Mårten 25–26, 1993	78367:500	Skivformig	Hel	23	7	3–5	3	1000-talet
Lund, S:t Mårten 25–26, 1993	78367:555	Plansfärisk	Hel	27	8	12	13	1000-talets slut – 1100-tal
Lund, Clemenstorget, 2015–2016, 1st dnr 431-4158-2015, proj. nr 61000-401	95058:7	Bikonisk	Hel	25	8	12	11	1000–1200-tal

Figur 1. Bikonisk volhynisk sländtrissa, funnen i Lund. Inv. nr KM 66166: 770. Foto: Kulturen.

Figur 2. Plansfärisk volhynisk sländtrissa, funnen i Lund. Inv. nr KM 34503. Foto: Kulturen.

anspråk för bebyggelse. Fyndspridningen skulle kunna tala för ett visst samband med den tidiga handeln som bedrivits längs med torggatorna. Fyndomständigheterna indikerar att de flesta har använts och deponerats i lager som tillkommit under

1000-talet. I ett fall har en sländtrissa påträffats tillsammans med material som pekar på 1200-talet. Det kan inte uteslutas att det ska förklaras av grävmetodiken eller omdeponering av material.¹

Av de volhyniska sländtrissorna är 8 bikoniska, 8 plansfäriska och 1 skivformig (*fig. 1 & 2*). Det finns slutligen i fynddatabasen ett antal sländtrissor med beteckningen skiffer som åter behöver examineras för att säkert fastställa materialet. I litteraturen finns exempel på sländtrissor som beskrivs som tillverkade i volhyniskt skiffer men som istället för att vara rödaktiga är mörkt grå i färgen (Sjöbeck 2014:90f).

Not

- 1) Dateringarna av de specifika kulturlager/nivåer där sländtrissorna är påträffade baseras i flesta fall på en bedömning och tolkning av det primära arkeologiska dokumentationsmaterialet som förvaras i Kulturens arkiv. Endast vad gäller ett par undersökningar finns bearbetningar i form av fullständiga rapporter. En generell källkritisk aspekt som naturligtvis bör tillämpas på ovannämnda, är att tidigmedeltida kulturlager på centrala lägen i Lund har undersökts i högre utsträckning, i jämförelse med yngre kulturlager och mer perifera lägen i staden. Ännu obesvarade frågor kring representativitet manar till viss försiktighet i tolkningarna.

Litteratur

- Carelli, P. & Lenntorp, K.-M. 1994. *Kv. S:t Mårten nr 25–26, Lund*. Arkeologisk undersökning 1993. Arkeologiska rapporter från Lund, nr 8. Lund.
- Guldåker, A. 2017. *Clemenstorget, Sankt Laurentiigatan, Bantorget och Norra Vallgatan. Arkeologisk förundersökning 2015*. Fornlämning nr 73:1, Lunds stad och kommun, Skåne. Kulturmiljörapporter 2017:4. Kulturen. Lund.
- Sjöbeck, A. 2014. *The important craft. Textile tools and production in kv. Trädgårdsmästaren in Sigtuna*. Master Thesis in Historical Archaeology. Lund University.